

MARXEN Klaus, WEHRLE Gerhard a VORMBAUM Moritz. Die strafrechtliche Aufarbeitung von DDR-Unrecht: Eine Bilanz

2. vyd. Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2020, 370 s. ISBN 978-3-11-057394-7.

Petr Kreuz*

Recenzovaná publikace přináší podrobný přehled o vyšetřování a trestněprávním postihu zločinů komunistického režimu v bývalé Německé demokratické republice (NDR), jakož i dalšího bezpráví páchaného tímto režimem (*DDR-Unrecht*). Jako nedílná součást tohoto bezpráví jsou zde pojímány také zločiny, k nimž došlo ještě před vznikem NDR, v někdejší sovětské okupační zóně (*SBZ*) Německa v letech 1945–1949.

Autory publikace jsou emeritní profesori trestního práva na Humboldtově univerzitě v Berlíně K. Marxen a G. Wehrle a dále M. Vormbaum, jenž od roku 2015 působí jako profesor trestního práva a soudobých právních dějin na univerzitě v Münsteru. Publikace je prezentována jako druhé, rozšířené vydání stejnojmenné knihy z roku 1999, pod níž jsou však jako autoři podepsáni pouze Marxen a Wehrle. Třebaže trestněprávní postih zločinů východoněmeckého komunistického režimu již v průběhu 90. let značně pokročil a byla přijata řada zásadních rozhodnutí, v roce 1999 nebyl ještě uzavřen. Koncem 90. let se totiž ukázalo, že bude třeba se zaměřit i na některé další, doposud opomíjené zločiny. Trestněprávní postih zločinů východoněmeckých komunistů tak mohl být v jednotlivých nových spolkových zemích a v Berlíně (také s ohledem na uplynutí promlčecích lhůt) uzavřen teprve v polovině prvního desetiletí 21. století, tj. cca 15 let po sjednocení Německa. Třicet let po pádu Berlínské zdi je tak možné podle autorů podat celkový přehled o tom, jak se Německo ve sféře trestního práva vyrovnalo s bezprávím páchaným komunistickou diktaturou v bývalé NDR.

Úvodní část publikace je věnována obecným právním otázkám, které vyvstaly ve vztahu ke zločinům páchaným východoněmeckým režimem, jakými byly otázka promlčení či aplikace (západo)německého trestního práva. V průběhu 90. let došlo k opakovanému prodloužení promlčecích lhůt zločinů východoněmeckého režimu. Středně závažné zločiny jsou promlčeny od 2. října 2000. Vražda zůstává nepromlčitelná, u zabití a pokusu o něj nastane absolutní promlčení teprve v říjnu 2030.

* Doc. PhDr. Petr Kreuz, Dr., Archiv hlavního města Prahy / Prague City Archives, Czech Republic / E-mail: Petr.Kreuz@praha.eu

Autoři rozdělili východoněmecké komunistické zločiny do celkem 10 skupin, jimiž jsou: 1. Násilí na německo-německé hranici; 2. Falšování voleb; 3. Porušování zákona (*Rechtsbengung*); 4. Udavačství (*Denunziationen*); 5. Zločiny páchané příslušníky tajné policie Stasi a dalšími zaměstnanci Ministerstva státní bezpečnosti (*MfS-Straftaten*); 6. Týrání a násilné zacházení ve věznicích; 7. Státem organizovaný doping; 8. Zneužívání úřadu a korupce; 9. Hospodářské trestné činy; 10. Špionáž (proti Spolkové republice Německo /SRN/).

Hlavní pozornost věnovali autoři násilí na německo-německé hranici, jehož následkem bylo nejčastěji usmrcení. Podle údajů berlínského státního zastupitelství bylo v letech 1946–1989 při pokusech o přechod této hranice směrem na Západ usmrceno nejméně 264 lidí. Jen při pokusech o překonání Berlínské zdi zahynulo v letech 1961–1989 136 lidí. Použití zbraně při pokusech o zdoání německo-německé hranice bylo přitom v NDR až do vydání specializovaného zákona o státní hranici roku 1982 normativně upraveno nanejvýš pouze vnitřními předpisy pohraničních vojsk. O zásadních opatřeních k zajištění hranic rozhodovalo politbyro východoněmecké komunistické strany SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands/Jednotná socialistická strana Německa*). Z těchto rozhodnutí vycházely závěry národní rady obrany a rozkazy ministra národní obrany NDR. Dále je možné sledovat souvislý řetěz předávání těchto rozkazů jednotlivým pohraničním jednotkám až po nejnižší stupeň velení. Nejběžnějším případem usmrcení na německo-německé hranici bylo zastřelení občana NDR, civilisty, pokoušejícího se uprchnout na Západ. Za excesivní označují autoři případy, kdy pohraničníci zahájili palbu na prchajícího občana NDR, přestože ten již od svého úmyslu překročit hranici upustil a vzdával se, nebo incident, kdy kapitán pohraniční stráže pronikl za prchajícím vojákem na západoněmecké území, tam ho střelil do hlavy a s pomocí dalšího pohraničníka ho odvedl zpět do NDR.

Pachatele násilí na německo-německé hranici Marxen, Wehrle a Vormbaum rozdělili do třech skupin: 1. příslušníci východoněmeckého vedení; 2. lidé (velitelé) vydávající rozkazy; 3. (řadová) vojáci. První skupina je tak tvořena lidmi, kteří měli rozhodující vliv na způsob zajištění hranice. Konkrétně se jednalo o politbyro SED v čele s Erichem Honeckerem a členy východoněmecké národní rady obrany, kolegium ministra národní obrany a nejvýše postavené velitele pohraničních vojsk. Druhou skupinu pachatelů představovali zejména níže postavení velitelé pohraničních vojsk, třetí především východoněmečtí pohraničníci.

Proti návrhu postihovat pouze excesivní případy, kdy došlo i k porušení východoněmeckých předpisů o ochraně hranic, se prosadila přirozenoprávní koncepce vycházející z tzv. Radbruchovy formule. Násilí na hranici bylo zároveň vnímáno jako jednání proti mezinárodně právně uznaným lidským právům. S obhajobou, že obžalovaní nemohli rozpoznat protiprávnost svého jednání, se německé soudy vyrovnaly argumentem, že násilí na hranici bylo natolik hrůzným a jakémukoli rozumnému ospravedlnění se vymykajícím

jednáním, že každému muselo být zřejmé, že jde o porušení elementárního zákazu zabíjet. Co se týče ukládaných trestů, odcházeli řadoví pohraničníci od soudů většinou s podmíněnými tresty odnětí svobody do dvou let. Delší, nepodmíněné tresty odnětí svobody byly ukládány především členům východoněmeckého politického a vojenského vedení, ale také pachatelům v excesivních případech.

Co se týče falšování voleb v NDR, zabývaly se německé soudy po pádu diktatury SED zejména manipulacemi výsledků komunálních voleb v Drážďanech v květnu 1989. Přitom byl odsouzen mj. bývalý tamější tajemník SED Hans Modrow, jenž byl v letech 1989–1990 posledním komunistickým předsedou východoněmecké vlády.

Porušování zákona v NDR se týkalo především trestněprávních případů, nicméně docházelo k němu také v občanskoprávních či pracovněprávních sporech. Nejkriklavější případ porušování zákona v NDR představovaly tzv. waldheimské procesy z roku 1950. V nich bylo odsouzeno 3 324 skutečných i domnělých nacistických zločinců, z toho 32 k trestu smrti. Waldheimské procesy vyvolaly ostré protesty po celém světě. V první polovině 50. let bylo trestní právo v NDR masivně zneužíváno k likvidaci soukromých vlastníků. Porušováním zákona byla i aplikace tzv. „politického trestního práva“. Nejznámějším a zároveň typickým příkladem porušování zákona za účelem likvidace politického protivníka byl proces s disidentem Robertem Havemannem (1976), jenž byl účelově obžalován z porušování východoněmeckých devizových předpisů.

Trestní stíhání udavačství zahrnovalo „řízení proti obviněným, kteří dodávali oficiálním místům v NDR informace o údajných nebo skutečných odpůrcích režimu za účelem zabíjení trestního stíhání“ (s. 88). Zmíněné informace poskytovali obvinění nejčastěji jako tajní spolupracovníci Stasi.

Udavači byli zpravidla obžalováni podle platného německého trestního zákoníku (StGB) za vystavení nebezpečí pronásledování z politických důvodů (§ 241a – *Politische Verdächtigung*) či zbavení osobní svobody (§ 239 – *Freiheitsberaubung*).

Typickými skutkovými podstatami zločinů páchaných příslušníky tajné policie Stasi a dalšími zaměstnanci Ministerstva státní bezpečnosti byl odposlech telefonních hovorů, otevírání dopisů, vyjímání peněz a cenných předmětů z poštovních zásilek, získávání důvěrných informací nabytých při výkonu profese, represe proti žadatelům o vystěhování, únosy, fyzické likvidace a pokusy o ně, jakož i přijímání a ukrývání teroristů z řad západoněmecké teroristické organizace RAF (*Rote Armee Fraktion*) v NDR. Příslušníci Stasi se kromě toho podíleli i na dalších zločinech východoněmeckého režimu, zejména na falšování voleb, zneužívání úřadu, korupci a porušování zákona.

Závažnou a poměrně rozsáhlou část zločinů východoněmeckého režimu představovalo týrání a násilné zacházení ve věznicích. Ve vězeňském systému v NDR bylo týrání zatčených či odsouzených osob zaměstnanci věznic, zejména dozorcí, běžným a častým jevem, a jednalo se zde tedy zčásti o systémově podmíněnou kriminalitu. Týrání

ve východoněmeckých věznicích bylo nejčastěji trestáno jako trestný čin ublížení na zdraví, nebo neposkytnutí pomoci.

Státem organizovaný doping se v NDR během 70. let stal propracovaným systémem a nástrojem, jenž sloužil ke zvyšování politické prestiže tamějšího komunistického režimu. Vedlejší účinky a dlouhodobé podávání dopingových prostředků vedly k trvalému poškození zdraví řádově tisíců sportovců. Celkový počet sportovců, jimž byly podávány dopingové preparáty a mezi nimiž byly i děti od 7 let, se odhaduje na nejméně 12 tisíc. Jen do roku 2018 a pouze u lehkých atletů bylo v Německu zaznamenáno na 300 úmrtí na pozdní následky podávání dopingu. S trestním stíháním státem organizovaného dopingu se v rámci postihu zločinů východoněmeckého režimu začalo relativně pozdě – až roku 1998, nedlouho před uplynutím promlčecích lhůt. Přesto bylo odsouzeno několik desítek pachatelů státem organizovaného dopingu, byť jen k mírným trestům, tj. nanejvýš k podmíněným trestům odnětí svobody.

Zneužívání úřadu a korupce za účelem osobního obohacení byly v řadách východoněmeckého politického vedení velmi rozšířené. Právní terminologií vyjádřeno šlo většinou o zpronevěry a další majetkové delikty. Jedním z viditelných projevů korupce členů východoněmeckého vedení byla vládní vilová čtvrť *Wandlitz* v Bernau severně od Berlína. Ta byla zřízena počátkem 60. let a určena výhradně pro členy a kandidáty politbyra SED.

Mezi hospodářskými trestnými činy východoněmeckého režimu a jeho představitelů dominovaly dvě skutkové podstaty, a to vydírání žadatelů o vystěhování a porušování embarga.

Špionáž ze strany bývalé NDR směřovala v první řadě proti SRN, včetně Západního Berlína. Ještě na konci roku 1989 disponovala východoněmecká špionáž celkově více než 4 100 zaměstnanci a spolupracovníky. Národní lidová armáda (NVA) NDR měla k dispozici vlastní zpravodajskou službu, jejímiž příslušníky bylo v roce 1988 asi 1 200 osob, z toho 660 důstojníků a generálů. Na území SRN měla východoněmecká rozvědka v 80. letech cca 500–600 tajných spolupracovníků.

Stíhání někdejších občanů NDR za špionáž velmi zásadně omezil Spolkový ústavní soud (*BVerfG*) svým rozhodnutím z května 1995, kterým vyňal z trestního stíhání osoby, které provozovaly špionáž proti SRN výhradně z území NDR. To vedlo k tomu, že počet pravomocně odsouzených spolupracovníků Stasi zůstal nakonec velmi malý a odsouzeným byly uloženy nanejvýš podmíněné tresty.

Vyšetřování a trestní stíhání zločinů diktatury SED započalo ještě v době existence NDR, na jaře 1990. Po (znovu)sjednocení v říjnu 1990 tak mohly německé soudy převzít tisíce řízení zahájených již východoněmeckou justicí. Během první poloviny 90. let zaujala klíčové postavení při vyšetřování a trestním stíhání zločinů východoněmeckého režimu státní zastupitelství jednotlivých nových spolkových zemí. Zvláštní postavení mělo

specializované státní zastupitelství při Zemském soudu v Berlíně (tzv. *Staatsanwaltschaft II*), které bylo zřízeno v říjnu 1994 a existovalo do září 1999. Autoři věnují zvláštní kapitoly jak činnosti tohoto státního zastupitelství, jakož i činnosti státních zastupitelství v jednotlivých nových spolkových zemích v oblasti vyšetřování a trestněprávního postihu zločinů diktatury SED.

Celkem uskutečnila státní zastupitelství v Berlíně a v nových spolkových zemích do roku 1999 bezmála 75 tisíc vyšetřování, v nichž bylo pro zločiny komunistického režimu v NDR prošetřováno přibližně 100 tisíc osob. Obžaloba byla do roku 1999 podána v 1 021 vyšetřovaných případech (tj. cca 1,4%), a to proti 1 737 osobám. Podíl 1,4% obžalob byl velmi nízký, jedna podaná obžaloba připadala na 71 vyšetřování. Nejvíce, 36,6% obžalob, se týkalo porušování zákona (zejména ve sféře justice), 23,9% násilí na německo-německé hranici a 13,9% zločinů Stasi.

Průměrný věk obžalovaných činil v době podání obžaloby 57 a půl roku, u osob obžalovaných pro zneužití úřadu a korupci dokonce přesahoval 60 let. Podíl obžalovaných žen činil celkově jen 17,4%. V případech porušování zákona však představovaly ženy téměř polovinu (49,1%) obžalovaných. Obžaloby pro násilí na německo-německé hranici byly podávány výhradně proti osobám mužského pohlaví.

Z 1 737 obžalovaných osob u 1 006 (57,9%) soud vynesl rozsudek a dalším 111 (6,4%) obžalovaným vydal trestní příkaz. Řízení proti 280 obžalovaným (16,1%) bylo soudním rozhodnutím zastaveno, mj. pro špatný zdravotní stav či vysoký věk. U 190 obžalovaných nezhájil soud hlavní líčení, nejčastěji z důvodu úmrtí. Z obžalovaných, v jejichž případech soud vynesl rozsudek nebo vydal trestní příkaz, byla osvobozena necelá čtvrtina. Celkově bylo za zločiny východoněmeckého režimu pravomocně odsouzeno 753 osob, z toho více než třetina za násilí na německo-německé hranici a skoro čtvrtina za porušování zákona. Zajímavým faktem je, že německé soudy odsoudily většinu z osob, které byly obžalovány z násilí na německo-německé hranici (275 ze 466) a ze státem organizovaného dopingu (47 ze 67).

V případech uložených trestů odnětí svobody šlo většinou jen o podmíněné tresty (534 z 580). Pouze 46 odsouzených dostalo nepodmíněné tresty, z toho 30 pachatelů násilí na německo-německé hranici.

Podle názoru autorů byly zločiny odsouzených pachatelů německými soudy hodnoceny jako středně závažná kriminalita, čemuž odpovídaly ukládané sankce (nejčastěji podmíněné tresty odnětí svobody). Tresty odnětí svobody do dvou let byly ukládány bez výjimky podmíněně. Uložené nepodmíněné tresty byly v délce nad dva roky. Za násilí na německo-německé hranici byli odsouzeni k nepodmíněným trestům jen členové politbyra SED a vysocí důstojníci pohraničních jednotek.

Průměrná délka procesů s pachateli zločinů komunistického režimu v NDR činila od podání obžaloby do vynesení pravomocného rozsudku nebo jiného rozhodnutí,

kterým byl proces zakončen, 714 dnů, tj. necelé dva roky. Procesy s pachateli násilí na německo-německé hranici byly v průměru asi o čtvrtinu delší (872 dnů). Krátké byly procesy s pachateli státem organizovaného dopingu (průměrně 168 dní). Poslední rozhodnutí v procesu s pachateli komunistických zločinů bylo v Německu vyneseno v roce 2005, tedy 15 let po sjednocení.

Mezi zločiny diktatury SED, s nimiž se německá justice od roku 1990 musela vyrovnávat, nebyly zahrnuty případy špionáže ve prospěch NDR páchané občany SRN. Ti se dočkali často poměrně tvrdých postihů: Ve více než pětině žalovaných případů (51 z 245) byly uloženy nepodmíněné tresty v trvání přes dva roky.

Autoři konstatují, že trestní stíhání východoněmeckých komunistických zločinů je uzavřeno, přičemž od roku 2005 již neprobíhá žádné soudní řízení. Po sjednocení Německa se staly prioritou a těžištěm trestněprávního vyrovnání se s komunistickými zločiny v NDR případy násilí na německo-německé hranici a případy porušování zákona, které vyšly často najevo v souvislosti se soudními rehabilitacemi. K tomu přispěla i restriktivní judikatura Spolkového ústavního soudu a Spolkového soudního dvora (*BGH*), která vymezila hranice trestnosti východoněmeckých komunistických zločinů velice úzce.

Stíhání zločinů diktatury SED ve sjednoceném Německu sledovalo dvě zásady: 1) potrestání těžkých zločinů proti lidským právům; 2) právní kontinuitu stíhání. Restriktivní judikatura BHG a BVerfG sice znamenala faktickou částečnou amnestii, ale zároveň umožnila se více soustředit na stíhání případů, kde došlo k závažnému porušení lidských práv.

Slabinu vyrovnání se se zločiny režimu SED představovala podle autorů skutečnost, že německé zákonodárství a praktická politika nedokázaly naplnit všechny proklamované záměry a veškerá s tím spojená očekávání. To se projevovalo např. tím, že některé zákonodárské akty a soudní verdikty přinesly faktickou částečnou amnestii zločinů diktatury SED. Z těchto důvodů nebyl vždy dosažen hlavní cíl trestněprávního vyrovnání se s těmito zločiny, tedy stíhání a potrestání pachatelů v případech závažného porušování lidských práv. K tomu posléze přistoupilo i promlčení. Za deficit samotného trestního stíhání označují autoři tendenci k ukládání mírných trestů bývalým „bonzům“ východoněmeckého režimu za zneužívání moci a korupci. Zde byl brán jako polehčující okolnost i mnohdy značný časový odstup od spáchání trestného činu. Autoři podávají též přehled dalších kritických výhrad k trestněprávnímu vyrovnání se se zločiny východoněmeckého komunistického režimu, které byly v posledních třech desetiletích vzneseny.

Marxen, Wehrle a Vormbaum probírají možné alternativy trestněprávního vyrovnání s komunistickými zločiny. Výraznou alternativou byla jistě případná všeobecná amnestie: Mlčení o zločinech však podle autorů není cestou ke smíření. Alternativou mohlo být také vyrovnání se s komunistickou minulostí, které by neprobíhalo ve sféře trestního práva a justice, nýbrž např. v duchu komise „pravdy a smíření“, která byla vytvořena v Jihoafrické republice po pádu režimu apartheidu.

V samém závěru autoři velmi záslužně připomínají nutnost přiměřeného uložení soudních písemností vzešlých z postihu zločinů diktatury během registraturní ukládací lhůty a následného předání nejvýznamnějších z nich k trvalému archivnímu uložení.

Publikaci doplňuje rozsáhlý přehled příslušné právní a historické literatury, který čítá více než pět stovek titulů, a seznam pramenů. Těžiště bibliografie spočívá v publikacích z 90. let, nicméně je doplněna také o závažnější tituly vydané v letech 2000–2019. Kniha je vybavena rejstříkem osobních jmen a věcným rejstříkem.

Recenzovaná publikace K. Marxena, G. Wehrleho a M. Vormbauma poskytuje velmi cenný a informačně bohatý přehled o postihu zločinů diktatury SED a o trestněprávním vyrovnání se s komunistickým bezprávím v Německu. Zvláště cenné je, že autoři objasňují srozumitelně a v dostatečném rozsahu i konkrétní historický kontext jednotlivých komunistických zločinů, což usnadňuje užívání publikace také pro studenty vysokých škol, zvláště pro posluchače studia právní vědy a historických věd, ale i dalších společenskovedních oborů. Pro ně mohou být některé historické události a reálie, které tvořily pozadí komunistických zločinů, již poněkud obtížněji srozumitelné, či dokonce (i vzdor velmi rozvinuté německé paměťové kultuře) jen těžko představitelné. Odbornému zahraničnímu uživateli poskytuje publikace odborně kompetentní a faktograficky spolehlivé poučení o pojednávaném tématu. S názory autorů, kteří se vyhýbají přímé kritice postupu německé justice při postihu zločinů východoněmeckého režimu, včetně velmi restriktivních rozhodnutí BGH a BVerfG, se přirozeně nemusí čtenář ztotožnit. Publikace kromě toho představuje – a v tom osobně vidím její největší význam a přínos – velmi kvalitní a koncepčně promyšlené východisko pro budoucí historické či právněhistorické srovnání postihu systémových zločinů a případů vážného porušování lidských práv v bývalých (východo)evropských komunistických diktaturách, tj. zejména ve státech někdejšího sovětského bloku, ale vedle toho i v některých státech, které získaly nezávislost po rozpadu Sovětského svazu. Není asi třeba zvlášť dodávat, že kniha přináší množství podnětů také pro srovnání s vyšetřováním a postihem zločinů komunistické diktatury na území bývalého Československa.